

**SLAG VAN BRUSTEM,
28 OKTOBER 1467**

De Bourgondische hertogen, die bijna heel het huidige België onder hun bewind hadden gebracht, wilden ook het prinsbisdom Luik in hun macht krijgen.

Hertog Filips de Goede (01) kwam met voorstellen om prins-bisschop Jan van Heinsberg over te halen tot een troonsafstand in 1455, die de Luikenaren ten hoogste betreurden en waarvan ze niet wilden weten. Maar Filips brandde van ongeduld om zijn plannen door te drijven en gebruikte daartoe alle ongehoorde middelen. De Luikse gemoederen werden nog meer verbitterd toen zij vernamen dat de gevreesde hertog zijn eigen neef als prelaat te Luik wilde opdringen. Met de mooie belofte om tegen de Turken te velde te trekken, won hij de gunst van paus Calixtus III en verkreeg alzo de benoeming van Lodewijk van Bourbon, een zeven- tienjarige student aan de Hogeschool te Leuven, als bisschop van Luik (02). Dit gebeurde op 30 maart 1456. Bij deze '*Blijde Intrede*' reed Willem van Ordingen, Grootbaljuw van Haspengouw aan zijn zijde, samen met de graven van Hoorne, van Berghes, van Meurs en andere in die tijd vermaarde prinsen.

Lodewijk van Bourbon was niet kwaad van aard en zelfs verdienstelijk, maar door zijn opvoeding aan het Bourgondische hof, wilde hij ook te Luik een overtollige pracht voeren, waartoe hem de middelen ontbraken.

In het Land van Loon bracht de schraapzucht van zijn aangestel de cijnsontvangers grote onlusten teweeg. Voor nietigheden en onbenullige overtredingen werd men gedagvaard. Het volk begon te mopperen en te knarsetanden. Alle klachten bij de bisschop ingediend, leden schipbreuk. Daarbij bleven de Luikenaren gekant tegen het Bourgondisch Huis en daar Lodewijk van Bourbon niet met de hertog brak, kon hij geen goed verrichten in de ogen van zijn onderdanen. De Luikenaren besloten zelf recht te laten wedervaren en kwamen in opstand.

De heerszuchtige edelman Raes van der Rivieren, de heer van Heers, Linter, Horpmaal, Wimmertingen, enz. was in die tijd een grote opruier van het Luikse volk. Welsprekend als hij was had hij steeds woorden als recht en vrijheid in de mond en dat verschafte hem een onbeperkte invloed. Ook de Vlaamse steden wist hij op zijn hand te krijgen, meer zelfs dan de Waalse. Zijn volgelingen, meestal armen en jongelui, werden de '*Cluppel-slayers*' genoemd. Benden oproerlingen, die als kenteken het primitieve beeld van een met een knuppel gewapende man op hun hoed droegen, trokken door het land om de procureurs te verjagen of te doden. Op 12 april 1461 sloten Tongeren, Sint-Truiden, Hasselt, Loon, Herk, Maaseik, Beringen, Bree en Stokkem met Raes een verbond. In juli 1463 werd hij verkozen tot burgemeester van de stad Luik. Hij dreef de stoutmoedigheid zover dat hij in maart 1465 het bisdom Luik aan een vreemde prins, Mark van Baden, broer van de aartsbisschop van Trier, durfde aanbieden.

Terzelfdertijd sloeg Raes een verbond met de Franse koning Lodewijk XI, waarin de Luikenaars zich verplichtten de hertog van Bourgondië in Brabant aan te vallen. Ze verjoegen hun prins-bisschop, die prompt het interdict (kerkban) uitsprak. Ook de paus aarzelde niet om de banvloek te bevestigen. Lodewijk van Bourbon werd afgezet en de Franse koning Lodewijk XI erkend als suzerein. Mark van Baden, op 22 april 1465 als de nieuwe prins-bisschop aangesteld, werd half mei geestdriftig ontvangen in de Loonse steden.

Nu was de oorlog verklaard. Daar zijn zoon Karel de handen vol had in Frankrijk, zond de oude Filips de graven Hoorne en Nas-sau met een leger naar onze gewesten en deze versloegen de Luikenaars te Montenaken op 19 oktober 1465.

De vrede werd getekend te Sint-Truiden op 22 dec. 1465 met al de steden van het prinsbisdom, het rijke Dinant uitgezonderd, omdat deze stad meer dan de andere, Karel de Stoute (03), zoon van de hertog, had beledigd. Filips de Goede werd '*momber*' van de stad Luik en Lodewijk van Bourbon herstelde men in zijn rechten. De hertog en zijn opvolgers werden er nu voor eeuwig: '*gardiens et advouez souverains des églises et des cités, villes et pays de Liège et de Looz*'.

De ontevreden '*Ware Luikenaars*' hergroepeerden zich onder de naam van de '*Gezellen van de Groene Tent*'. Terreur en oproer waren hier het gevolg van. Raes van der Rivieren greep opnieuw de macht. De opstandelingen bezaten reeds schietgetuig, '*clueve-Ren*', een zwaar geweer, dat op een vork gelegd werd. Men noemde ze daarom ook '*cluerverschutters*' (04).

Op 25 augustus 1466 werd Dinant door de Bourgondiërs ingenomen en tot in de grond vernield. Filips stuurde Gwijde van Humbercourt naar Luik, om de functie van '*momber*' uit te oefenen. Dat was olie op het vuur. Het Luikse volk kon niet verkroppen dat een vreemde in hun eigen stad de baas speelde. Raes van der Rivieren organiseerde nu een terreurregime.

Op 15 juni 1467 overleed hertog Filips de Goede, 71 jaar, bijna schielijk aan longontsteking in zijn herenhuis te Brugge. De Luikenaren, in hun mening ondersteund te worden door de Franse koning, die hen tot een opstand aanzette, vernietigden de verdragen van St-Truiden en Liek. Te St-Truiden vielen Raes van der Rivieren en Fastré Baré de Surlet onverhoeds de stad binnen. Zij wisten spoedig een groot deel van de bevolking tot hun ideeën te overhalen en beloofden een opstand tegen hun prins-bisschop, die nu te Hoi verbleef, te steunen (05).

De milities van Luik, Tongeren, Loon en St-Truiden belegerden Hoi en namen de stad gewapenderhand in, zodat Lodewijk van Bourbon met zijn gevolg ijlings naar Namen moest vluchten.

Karel de Stoute, de nieuwe hertog, zwoer het koppige volk een duchtige les te geven. Hij vroeg steun aan de steden Brugge, Ieper, Kassel, Leuven, Lier en Brussel en liet de opstandige stad Luik via zijn herauten weten dat hij tegen haar '*een oorlog zonder genade*' zou voeren. De oude garde van de '*Ware Luikenaars*' nam de uitdaging aan. Ze zouden het Bourgondische leger, dat te Tienen was

samengekomen, tegemoet trekken. Het zou leiden tot de laatste strijd tussen een gemeentelijke militie en een regelmatig huurleger.

De bewoners van de omliggende dorpen en de stedelingen van St-Truiden zullen wel met angst gekeken hebben naar het naderend leger dat overal moord en brand zaaide. Klaroengeschal, tromgeroffel, luide bevelen der aanvoerders en ritmisch getrappel van paardenhoeven op de harde grond onderscheidde men boven 't algemeen rumoer. Het waren de voorposten der ruitërij, het puik van de adel. Schitterende kleurenpracht, blinkende helmen met wuivende wimpelkleuren en blanke wapens boven de hoofden, trokken voorbij de riddervanen met zwarte, gouden of rode leeuwen.

Op deze prachtige voorwacht volgden de ontrolde veldbanieren der gevreesde ordonnantietroepen, de mooiste van Europa. Hel-lebaarden, jachtspiezen en pertizanen (06), speren en bijlen blonken in de vuisten der Zwitserse en Duitse huurlingen, terwijl de zon zich spiegelde in de slingerschijven, schilden en rondassen (07), die ze aan hun gordelriem droegen.

Er waren Vlaamse kruisboogschutters met grote houten schilden, overtrokken met varkenshuid, waarachter ze schuulzaten om hun werptuig te spannen. Deze krijgers droegen kleren en oorlogstuig, welke hoegenaamd niet bij elkander pasten: ouderwetse maliënkolders, nauwsluitende wollen of lederen wambuizen, ofwel een ijzeren harnas (08).

De zwaardvechters waren al even zwaar belast. Dwars over hun rug droegen ze hun machtig houwdegen met vlamvormige kling, die ze op het strijdveld met beide handen zwaaiden om de ruitërij te doorkerven.

Ook de lenige boogschutters uit Genua stapten op. Ze droegen kinneplaten en maliënkolders. Daarachter kwamen de Schotse schutters. Een lange arendsveder tooide hun sierlijke muts met ijzeren kuif. De graaf van Marle leidde 500 knappe Engelse ruiters.

Eindelijk in de namiddag van maandag 26 oktober 1467 naderde hertog Karel de Stoute op zijn Andaloezisch strijdros, van top tot teen gewapend. In zijn gebruind aangezicht zaten een paar blauwe ogen met koude blik.

Geschiedschrijvers zoals Philippe de Comines en Jean de Haynin, die vele oorlogen hadden meegemaakt, beweerden dat ze nooit zo'n omvangrijk en goed ingericht leger gezien hadden. De laatste sprak van honderduizend man of meer, al schijnt dat cijfer overdreven. Anderen beweerden dat Karel slechts dertigduizend man bezat. Maar er waren ook niet strijdende elementen. Achter de soldaten liep een onbeschrijfelijke menigte tussen de karren, zwaar bevracht met mondvoorraad, tenten en reisgoed. Het waren vrouwen, kinderen, lichtekooien, achterblijvers, bedelaars, landlopers en gemeen volk. Aan elke kruisbaan kwamen er nieuwe gasten deze woelige bende nog meer bevolken, want er was steeds wat te rapen tijdens en na een veldslag.

Geen macht ter wereld was in die tijd in staat het hertogelijk leger het hoofd te bieden. Het werd aanzien als het sterkste, het best voorzien van geschut en krijgsvoorraad. En tegen dit

machtige leger zouden de gemeentelijke milities van het bisdom Luik en het graafschap Loon in het strijdperk treden als uitdager.

Wat bewapening, uitrusting en methodes betrof, brachten de Bourgondiërs geen vernieuwing. Hun oorlogsvoering was typisch aan alle legers van West-Europa op dat ogenblik. De gewapende ruiter streed meestal te voet, de Engelse boog werd aangewend en steeds meer maakte men gebruik van lichte artillerie op het slagveld. De feodale heren waren verplicht geweest een verweermiddel te vinden tegen het gekombineerd gebruik van het zwaard en de boog. Normaal had men een toename van de infanterie kunnen verwachten, maar tenslotte kwam men ertoe een maximum aantal gewapende ruiters te laten afstijgen en deze in kolonne te doen opmarcheren naar het centrum van de vijand. Op de vleugels werd dan wel een klein gedeelte '*cavalerie te paard*' geplaatst om te trachten de flanken van de vijand te omsingelen in een snelle draaiende beweging.

Het succes van de Engelse boog was op zijn beurt slechts tijdelijk want vanaf 1465 begon de lichte artillerie het overwicht van dit wapen in het gedrang te brengen (09).

De slechte reputatie die het Bourgondisch leger had, was te wijten aan wanorde, ontevredenheid en gebrek aan leiding. Daarenboven werd dit leger niet gedragen door een sterk nationaal gevoel. Deserteren en plunderen waren dan ook schering en inslag.

De Luikenaren hadden de komst van Karel niet afgewacht om ten strijde te trekken. Een voorpost van drieduizend man werd onder leiding van Reinier van Rouvroy naar St-Truiden gestuurd.

Toen op dinsdag 20 okt. 1467 de bewoners van de voorstad Sint-Walburgis de rode schemering zagen die als een bloedig voorteken aan de gezichtseinder hing, werden zes Haspengouwse dorpen door de Bourgondiërs in as gelegd. Er werd vlug beslist dat al wat '*Neringen en Gilden*' te been konden brengen, ten heilige strijd meemoest.

's Woensdags luidden de klokken in al de Luikse kerktorens, doch het regende zodanig dat er aan geen vertrek te denken viel.

Vrijdagmiddag dan knielde de 80-jarige graaf Willem van Berloz, omringd door het biddende volk, in de St-Lambertuskathedraal voor het beeld van O.L.Vrouw van Steppes (Montenaken), dat men in allerhaast naar Luik had gehaald. Nadat hij de witte wapenuitrusting van de standaarddrager had aangetrokken, werd hij door de kanunnik naar het hoofdaltaar geleid. Hij zwerde het heilig pand terug te brengen tenzij hij zou sneuvelen of in de gevangenis zou belanden. Daarna nam de proost van het kapittel het vaandel van St-Lambertus en droeg het tot aan de kerkpoort, waar hij het aan de militie toonde en het dan plechtig aan Willem van Berloz overhandigde. Deze opende de stoet, zittend op een wit paard en omgeven door vier kanunniken, waarvan er drie hun leven zouden beëindigen in de moerassen van Brustem.

Onder leiding van Baré de Surllet en Raes van der Rivieren trokken duizenden mannen vastberaden de stad uit, gevolgd door een lange rij van 300 wagens met mondvoorraad, tenten en munitie. Enkele wagens vervoerden twee tonnen: de eerste gevuld met degelijk voedsel om 19 personen gedurende twee weken in leven te houden, de tweede

zat boordevol met wijn.

Sommige Luikse gezellen hadden geen ander wapen dan hun werktuig. Enkelen droegen een pook of een kort, breed zwaard, de 'braquemarde'. Mijnwerkers en smeden hadden voor het geschut gezorgd. Ze bezaten 120 serpentines (veldslangen) en 12 grote kanonnen. Er stapten 500 paarden mee. De 32 Luikse ambachten hadden één derde van de manschappen geleverd.

De eerste nacht werd te Xhendremael, nabij Othée doorgebracht. Een zwaar onweer teisterde de streek en een windhoos verwoestte veel legertenten.

's Zaterdags ging de tocht verder, richting St-Truiden, langs Lauw en Heers. Aan de Romeinse tumulus te Brustem, tussen Rijkel en Saffraanberg, aarzelden de Luikse leiders een poosje over de te volgen weg. Er werden reeds verkenners van de hertog opgemerkt. Ze hadden de keus langs de oude Kassei recht naar Tienen te stappen, waar de hertog toen nog met zijn leger verbleef of ze konden de 'Luykerbaan' volgen, dan kwamen ze langs Brustem in St-Truiden. Na een kort beraad trokken ze richting Brustem en sloegen daar in het dorp hun kamp op. Daar was de vijand te bespieden en kon men zich ingraven voor een mogelijke slag. Maar het leger bleef slechts één nacht in Brustem en vertrok 's zondags in de richting van Alken.

Waarom die omweg naar Alken, indien men weet dat het Luikse leger twee dagen later terug naar Brustem kwam om er strijd te leveren? Oudenbosch, een monnik van St-Laurentius te Luik, die het feit aanhaalde, beweerde ook de oorzaak ervan te kennen. Ook Loy van den Ryne, een Ieperling en Jan van Brustem, die enige jaren na de veldslag te Brustem geboren werd, schreven dat de krijgsmacht van Loon en Tongeren nog niet aangekomen was op die bewuste zondag 25 oktober. Om niet alleen in het veld te staan, probeerden zij dus de vijand te ontwijken tot er hulp zou opdagen. Te Alken troffen zij ook de boeren van Maaskant en Kempen aan. De Tongerse strijders, onder leiding van Jan de Wilde, werden met gejuich verwelkomd. Loon daagde niet op.

's Dinsdags omstreeks de middag werd het kamp te Alken opgebroken. Langs Kortembos, Zepperen en Ordningen zakte men af naar de vroegere legerplaats te Brustem aan de Spikboomkapel. Jan de Wilde hield met zijn mannen de voorhoede, dan volgde Hasselt, de Kempen en het Maasland. De Luikenaren sloten de stoet, die ongeveer 17 à 18.000 man en 4 tot 500 paarden bevatte. *'Ende ghisteren op St-Simon St-Juden dagh so quamen die van Ludeken omme mynen gheduchten heere te bevechtene in batailgen, alsoo zy ooc deden ontrent den tween huuren naer de noene, wel xvij of xvij m sterc, met grote menichte van artillerie ende ooc met iij of v c perden, wel in pointe' (10).*

Tussen Ordningen en Brustem kwam het Luiks leger in 't zicht van de Bourgondiërs, die nu de stad St-Truiden belegerden. Haastig werd het krijgsgetuig uit de wagens geladen om zich te installeren op de plaats waar vier dagen voordien ook reeds de tenten hadden gestaan. *'Die van Ludeke quamen met veel engienen (kanonnen) vele victailge, tenten ende pauvillioenen' (11).*

De Luikse oversten Baré de Surlet, Raes van der Rivieren, de Baljuw

van Lyon, Jan de Wilde en de ridders van Streel hielden beraad in een schuur. Dankbaar konden zij gebruik maken van het Brustems terrein dat volledig in hun voordeel speelde. De hagen en moerassen, die het dorp langs de kant van St-Truiden afschermden, vormden een hindernis, waarop zelfs de best geoeffende strijdmasse gemakkelijk de tanden kon stukbijten (12). De zware regen van de laatste dagen had de wegen en velden in modderpoelen herschapen en zou de aanvallers benadelen.

De Brustemnaren, die het gevaar van een aanval op burcht en dorp kenden, werden plots ondergedompeld in een oorlogstijd. De dorpingen scharrelden enkele dekens, wat kleren en mondvoorraad bij mekaar en lieten have en goed in de steek. Zij die een kar bezaten namen wat waardevolle voorwerpen, meubeltjes en dieren mee. De honkvaste bevolking vertrok met panische angst naar familie of veiliger plaatsen in de omgeving.

Karel de Stoute moet wel onwetend geweest zijn van de belangrijke versterkingen die Brustem toen bezat. Eeuwenlang hadden de graven van Loon hier tegen St-Truiden en de Brabantse hertog gestreden, zodat de burcht omgeven was door steile wallen, die moeilijk te benaderen waren wegens een aantal moerassige beemden. In oktober 1467 was de beek rijkelijk gevuld met water, dat traag kronkelend een weg rond de burcht zocht. In feite waren het twee gelijklopende waterlopen, de Hoog- en de Melsterbeek, die dwars door het Distelbroek naar Ordingen liepen. Tussen de beken en het hogergelegen dorpscentrum stond nabij de kerk een burcht, bestaande uit een houten omwalling, soldatenverblijven, een 12e eeuwse versterkt poortgebouw en een hoge stenen achthoekige toren op een motte.

Niets was onverlet gelaten om het succes te verzekeren. De Luikse en Loonse militieën waren ruim op tijd ter plaatse om hun plaatsen in te nemen. Op het verhoogd plateau van het burchtvoorhof werd schutterij geplaatst. Verder nam het leger stelling in achter de aarden wal op gans de lengte van de waterloop. Jan de Wilde koos met zijn Tongerenaren de burcht als bescherming. Zo strekte de verdedigingslijn zich uit langs de Melsterbeek, van aan de 'Gulleweikens' nabij de Clovisbron door het Distelbroek tot aan de huidige steenweg op Tongeren en misschien wel tot achter het kasteel van Ordingen of zoals iemand schreef: '*tussenen guldebeempden en de Penspoel*'. Baré de Surlet, de Luikse aanvoerder, nam plaats in de drassige weiden, richting Ordingen.

De Luikenaren waren, niet alleen langs voor door de wal en de beek beveiligd, maar ook aan weerszijden strekten zich grote moerassen uit. In Montenaken, twee jaar voordien, werden ze van opzij aangevallen en dit was hun nederlaag geweest.

Als laatste voorbereiding werden bombardementen, serpentines en ander schietgetuig aan de Spikboom weggehaald en langs de 'Steenbrugstraat' (Geelstraat) naar de watermolen en de 'Hollestraat' (Brandhoutstraat) gevoerd, waar ze al vlug met hun gapende muil op St-Truiden gericht stonden.

Het Luiks-Loons leger vormde een brede halve maan. Daarbij was het regelmatig verdeeld in de diepte op drie lijnen: de voorhoede in de Brandhoutstraat tussen het veldgeschut; de legertros stond een

honderdtal meter achter de kanonnen, goed beschermd door de beek en aan de achterkant door een dubbele wagenrij. De ruiters, die de achterhoede vormden, hielden zich in het dorp ter beschikking om een onverhoedse aanval langs achter te vermijden.

Terwijl de gemeentelijke milities hun standplaatsen in Brustem kozen, was Karel niet onledig gebleven. Reeds de vorige nacht waren de paarden rond St-Truiden gezadeld gebleven en de soldaten lagen gewapend in het vlakke veld. De hertog verwachtte zich aan een aanval, want hij kende de beruchte spreuk, zo dikwijls bij 't gevecht waarheid gebleken: *'Komt ge vannacht in Haspengouw, ge vindt er strijd bij morgendauw'*.

Toch had hij verzuimd om verkenners uit te sturen. Enige foeriers, die naar Zepperen toe, voorraad waren gaan zoeken, kwamen 's dinsdag, 27 okt., tussen 14 en 15 u met het nieuws dat de vijand naderde vanuit Kortebos. Zonder gerucht of alarmgeroep werd aan de ruiters bevolen te paard te stijgen en het duurde niet lang of elke soldaat stond in 't gelid onder zijn vaandel.

Hertog Karel stelde een geschreven order op dat doorging als één der beste uit zijn militaire loopbaan. Alle manschappen werden dan ook zonder improvisatie zorgvuldig op het terrein geplaatst. Zijn ontzaglijk leger verdeelde hij in drie grote korpsen.

Vlak tegenover en op korte afstand van de Brandhoutstraat werd de voorhoede opgesteld in *'de Gulden Bodem'* onder bevel van Adolf van Kleef, de graaf van Ravenstein (13). Zij stond op de huidige lijn gevolgd door de hoek huidige Luikersteenweg-Vliegveldlaan, Rasopweg, Tongersesteenweg en zo naar het Ordingenbroek.

Daar de drassige grond, waarachter de Luikenaren zich schuil hielden, het gebruik van paarden moeilijk maakte, was deze afdeling bijna uitsluitend samengesteld uit afgestegen ruiters, voetvolk en Genuese boogschutters, benevens het grof geschut dat op de voorgrond geplaatst werd. Deze voorhoede had op gans de lengte de vijand recht in 't front, zodat enkel de brede grachten, enige hagen en bomen de legers van elkaar scheidde. Loy van den Ryne, uit het gevolg van de hertog, maakte als ooggetuige de veldslag mee. Enkele uren voor de strijd schreef hij in een brief aan het stadsbestuur van Ieper *'Ludekenalers ghebatailgiert staende lancx eender haghe in een nederinghe van eenen mersschelkinne, met huerlieden engienen voor hemlieden staende int voors: dorp van Brustem, twelck een sterke plecke van voordeele was omme hemlieden bij dat men se niet wel beryden en mochte'* (10).

De Luikenaren stonden volgens deze tekst in slagorde achter hagen in een moerassige vallei in het voorschreven dorp Brustem, wat een sterk voordeel was omdat ze niet goed zichtbaar waren.

De graaf van Marle bleef met de achterhoede de stad St-Truiden bewaken. Dat korps was ook zeer talrijk, want men vreesde en met recht dat het belegerde garnizoen gedurende de veldslag een uitval zou wagen om het strijdende leger in de rug aan te vallen. Daar verbleven onder andere 500 Schotten, die één der beste korpsen van het Bourgondische leger uitmaakten. Campo Basso had het bevel over de bombardiers.

Hertog Karel had de leiding over het middenheir. Met 20 uitgekozen ridders, onder leiding van Olivier de la Marche, bijzonder belast over zijn persoon te waken, stond hij te midden van 't veld dat Brustem en Ordingen van de stad St-Truiden scheidt *'de Gulden Bodem'*. Rond hem 800 gewapende mannen: 500 kurassiers (cavaleristen met helm en borstharnas) en 300 boogschutters.

Op de vleugels hielden telkens 1200 ruiters zich gereed om de voorwacht ter hulp te snellen. Zij hielden ook een oogje op de stadswallen van St-Truiden. De Vlaamse militie onder leiding van Filips van Crèvecoeur, stonden op de linkerzijde in de richting van Ordingen en rechts voerde sire d'Eméries het bevel. Aan de beide zijanten was telkens nog een flank voorzien van een 600 ruiters.

Boven de blinkende harnassen der keurig uitgedoste krijgers wapperden de 25 standaards der verschillende kapiteins van 't leger, versierd met de wapens der adellijke families van Bourgondië en Vlaanderen.

Op een teken van de vorst reden enige herauten tussen de gelederen. Twintig jonge edellieden kwamen voor de hertog de knie buigen, terwijl hij hen met het plat van zijn degen tot ridder sloeg.

Graaf Ravenstein had van rond het belegerde St-Truiden de serpentines en de zware bombarden doen bijhalen. Nauwelijks waren ze voor de strijdkrachten geplaatst of de slag begon. Het was woensdag, 28 okt. 1467, 15 uur.

De mannen van Jan de Wilde openden het vuur. Zonder bevel van Willem van Berlo verlieten ze overmoedig de burchtgrachten en stelden zich in 't bereik van de vijand. Hun aanval was als het signaal dat de kanonnen van weerszijden deed losbranden.

De Bourgondiërs schoten in 't dorpscentrum, omdat zij meenden dat de Luikenaren daar het dichtst stonden. De weilanden waren begroeid met bomen en hagen, zo hoog en zo dicht, dat de vijanden elkaar moeilijk konden zien. De artillerie had toen waarschijnlijk een dracht van duizend meter. Veel huizen werden meteen verwoest.

Karel de Stoute schreef: *'Les Liégeois se sont boutez audit village de Brustem et se sont mis en ordonnance au long des hayes du dit village, tirans d'artillerie contre nous et nos gens bien longuement'* (14).

Vertaling: *De Luikenaren vestigden zich in het dorp Brustem en stelden zich in slagorde langs de hagen van dit dorp, langdurig schietend tegen ons en onze lieden.*

Het geschut moet hevig geweest zijn, te oordelen naar de beschrijving van ridder Haynin, voor wie oorlog een dagelijks spel was. *'De kogels',* schreef hij, *'vielen in de bomen als bliksemschichten en sloegen takken af zo dik als armen en benen; het scheen dat alle duivels der hel in 't veld zaten, zo groot was het gedonder van beide kanten'.*

Het Luiks geschut schoot 70 kanonballen af. Maar het Bourgondisch geschut was sterker, hun serpentines deden wel drie of vier schoten tegen één. Dat heen- en weerschieten duurde een hele tijd zonder

resultaat op te leveren. Er vielen wel enige Luikenaren, gedood of gekwetst, maar de veldslag dreigde toch lang aan te slepen en men vreesde dat de nacht zou invallen zonder dat de strijd beslist was.

Karel gaf het bevel de vijand met lansen, pieken en pijlen aan te vallen. Het volgend moment was gans de voorhoede in beweging. De brede beek moest echter overgestoken worden en dat was zo gemakkelijk niet.

De pioniers, die bressen in de verdediging moesten slaan, en geladen waren met schilden, die hun tegelijkertijd tot borstweerdiensten dienden, sprongen het eerst vooruit. Achter hen volgden de piekeniers met hun spiesen en houwelen. Duizende boogschutters, die over de hoofden der voorste rijen de tegenstrevers beloerden, schoten hun pijlen op de vijand, die moedig weerstand bood. Hagen, boomgaarden en moerassen verhinderden dat de Bourgondische ruitrij charges konden uitvoeren op de flanken.

Terwijl aldus op de ganse frontlengte de verschansing van de Luikenaren besprongen werd, kwam Boudewijn van Bourgondië met zijn paard over de baan gereden, die van St-Truiden naar Brustem liep. Hij dacht over de beek te kunnen, die op dat punt minder moerassig was, maar hij vond zijn weg versperd met grachten en boomstronken. De tegenstand van de Luikenaren was zo hevig, dat hij tot zijn grote schaamte moest terugkeren.

Dank zij hun doelmatig geschut geraakten de Bourgondiërs toch over de Melsterbeek. Dit was ook voor een deel te danken aan het feit dat de Luikse '*serpentes en handcoeluevrienen*' ouderwets waren en niet van de beste kwaliteit. Ook vlogen de meeste kogels over de hoofden van de tegenstanders, doordat de hoge dijken, die voor de grachten lagen, hun nu tot borstweerdiensten dienden.

Nadat de Bourgondiërs de waterversperring doorwaad hadden, werd het gevecht moorddadiger. Van beide kanten werd geschoten en gestoken, gehakt en gekerfd, doch de Luikenaars moesten onterdoen voor het goed bewapend Bourgondisch leger, wiens pijlen dood en vernieling zaaiden. Over de slag schreef Karel: '*Nous les feismes assaillir par les archiers de nostre avant-garde tellement que combien qu'ils se soient vigoreusement deffendus, toutes foys à la parfin ils se sont miz en fuyte*' (14). Vertaling: *Wij vielen ze zo sterk aan met de boogschutters uit onze voorhoede dat, hoewel ze zich moedig verdedigden, ze uiteindelijk toch op de vlucht sloegen.*

De Bourgondische boogschutters geraakten echter stilaan zonder pijlen. Dit bleef niet onopgemerkt door de Luikenaren. Ze voerden een krachtige charge uit en dreven de boogschutters uiteen. Luid klonk een woeste oorlogskreet over het veld. Met lange pieken of hellebaarden gewapend, vielen ze de verbaasde schutters aan. In korte tijd hadden ze vier- tot vijfhonderd soldaten gedood. De wanorde maakte zich meester van de Bourgondiërs en hun standaards weken achteruit.

Een ooggetuige, Philippe de Commines, vertelde dat de aanblik afgrijselijk was. Boven het gekerm der gekwetsten weerklonk het gekletter der wapens, gemengd met het donderend geschreeuw van

woeste krijgers. Dit vreselijk gehuil kon duidelijk gehoord worden door de soldaten, die op muren en het bastion der Brustempoort te St-Truiden, het akelige schouwspel volgden. De geschiedschrijvers vermeldden dat de belegerden daar geen ogen genoeg hadden om de golvende mensenhorden te zien aan elkander kluwen. De burcht van Brustem was slechts 2400 meter van de stadswallen verwijderd.

De hertog onderschatte de ommekeer in de strijd niet. Tot hiertoe had alleen zijn voorhoede deelgenomen aan het gevecht. De kloeke ruiters van het middenheir popelden om een handje te mogen helpen en deze gelegenheid werd nu aan enigen onder hen geboden.

De Luikse strijders hadden hun eigen doodvonnis getekend met deze onverwachte tegenaanval. De hertog gaf het bevel aan de Engelse ruiters, de hellebardiers en de zwaardvechters storm te lopen op de linkervleugel der Luikenaars, dicht bij de burcht. Filips van Crêvecoeur snelde zijn wijkende voorhoede ter hulp en viel de Luikse rechtervleugel aan in het Distelbroek. Als pijlen uit een boog vlogen de ruiters over 't veld tot dicht bij de beek. Daar sprongen ze van hun paarden, deden de sporen af en terwijl enkelen van hen 6 tot 12 paarden met de teugels hielden, liepen de anderen te voet vooruit om hun wapenmakers te helpen.

Aan de Brustempoort te St-Truiden werd ook gevochten. Drieduizend Luikenaars en een groot aantal Truidenaars zaten binnen de stadsmuren ongeduldig te wachten. Het oorlogsgeschreeuw, dat uit het veld van Brustem opsteeg, deed hun hartslag versnellen. Ze trachtten uit de stad te geraken om deel te nemen aan de veldslag. Tot driemaal toe waagden ze een uitval, maar telkens werden ze teruggedreven. Ook daarheen zond de hertog een deel van zijn korps, ofschoon de Schotse ruiters flink hun best deden.

Door het aanrukken van frisse Bourgondische manschappen bij de Melsterbeek, keerde daar het tij onmiddellijk. Veel strijders werden ter plaatse afgeslacht, omdat de Luikse ambachten die lijf aan lijf vochten met bijl, zwaard of moker geen duim wilden wijken voor de hellebardiers en boogschutters. Ze streden en stierven even onversaagd.

De omgeving van de burcht had het meest te lijden door de aanvoer van 'archiers' (zwaardvechters). Jan de Wilde werd gekwetst door een weerhaak aan zijn rechterschouder. Zijn Tongenaren, die de veldslag hadden ontketend, waren ook de eersten om het onderspit te delven.

Aan de kant van Ordingen hield Luik langer stand. Minderbroeder Jan van Brustem (04) schreef: *'Zij verspreidden zich in de parochie Brustem in een moeras genaamd Diestelbroek, in de weiden en tuinen naar de kant van Ordingen'*.

Rond de standaard van Sint-Lambertus gaven de hoofdmannen voorbeelden van strijdlust en offervaardigheid. Alleen Raes van der Rivieren, heer van Heers, zocht een gelegenheid om zich uit de voeten te maken: *'Ik ga'*, riep hij tot zijn makkers, *'de achterhoede bijhalen'*. Daarmee gaf hij zijn paard de sporen en stoof zonder omzien naar Oreye, waar hij die nacht in zijn molen sliep. Hij had enkel een lichte kneuzing aan de heup. Zijn echtgenote Pinksteren van Grevenbroek gedroeg zich moediger en bleef strijden.

Het Luikse voetvolk dat wou wijken werd tegengehouden door de ruit-
rij, die achter hen in de straten van het dorp stond. Om hen aan
te moedigen, sprong de bevelhebber Baré de Surlet van zijn paard
en streed te voet met de gewone soldaten. Maar zijn moed kon weinig
baten. Samen met drie kanunniken, die de standaard verdedigden,
vond hij een eervolle dood. Eustachius van Streel, die het zag
gebeuren schreeuwde: *'Ik wil hem wreken of sneuvelen!'* Een weinig
later viel zijn rijdier en hij bleef haperen met een spoor in het
schabrak (dekkleed) van het paard. Een Schot kwetste hem met zijn
zwaard. Ook zijn zoon werd gewond. Vader en zoon ondersteunden
elkaar tot zij samen in een weide in het Distelbroek hun doodsbed
vonden.

Ondertussen was het 17 uur geworden. De duisternis verspreidde zich
stilaan over het slagveld. Beroofd van hun aanvoerders, lieten de
Luikse en Loonse militieën het terrein aan de vijand. Ze trokken
naar de Spikboomkapel aan de oude Luikerbaan, waar ze achter de
wagens opnieuw weerstand boden. Dat duurde echter ook niet lang.
Sire d'Eméries en zijn ruiters drongen het dorp in en versperden
aan de Singel de weg tussen de voorraadwagens aan de Tomstraat en
de schutterij op het voorhof van de burcht geplaatst. Zonder
kanonballen waren de Luikse bombardiers ge- dwongen hun geschut
in de steek te laten. Ze weken achteruit en namen dwars door het
dorpscentrum de vlucht in de richting van de Romeinseweg. *'ewelcke
by die grace gods bevochten waren ende ghejaeght uut aeren stercte
uut eenen dorpe up een vierendeel vaneen der myle van St-Truuden'
(15).*

Een groep gewapende ruiters van het middenheir wilde de vluchters
achterna, maar ze werden gehinderd door de verraderlijke moerassen
die voor hen lagen. De paarden zakten tot aan de knieën in de modder.
Ze dienden eerst een omweg te maken van enkele kilometers langs
Bruksken om een goed doorwaadbare plaats te vinden. Henri de
Soleil, de Luikse burgemeester die kapitein was, werd
gevangengenomen en naar Tienen afgevoerd (16).

Willem van der Marck en zijn huurlingen kozen het hazenpad zonder
aan de strijd deelgenomen te hebben. De visverkopers en de smeden
bleven doorvechten achter de voorraadwagens. Veldpriesters liepen
heen en weer om de stervenden een laatste troost te brengen.

Ofschoon de duisternis dichter en dichter werd, achtervolgden de
Bourgondiërs hun verslagenen tot achter de dorpen Rijkel en
Groot-Gelmen en veel Luikenaars werden langs de weg gedood.

'Ware het niet nacht geweest' schreef de hertog, *'dan zouden er
weinig ontkomen zijn'* (14). Karel mocht tevreden zijn, er lagen
4 tot 5000 vijanden op het veld, terwijl hij enkel enige honderden
mannen verloren had. Henri Pirenne dacht dat de Lui-
kenaars 8 of 9000 manschappen verloren en 300 wagens met le-
vensmiddelen achterlieten, evenals kanonnen en munitie. Volgens hem verloor
Bourgondië slechts 50 à 60 man (17). Achille Thijs meende dat er
6000 Luikenaars en 3000 Bourgondiërs sneuvelen (18). Jean de Looz
sprak van meer dan 3000 doden bij de Luikenaars (19). Een onbekende
Limburger uit het Luikse kamp vermeldde dat *'aan beyde sijden wael
doet waren VII duysent mannen'* (20). Loy van den Ryne sprak over
'IIIIm(ille) of meer verslegden' (21). Jan de Cuupere uit Ieper,

die ter plaatse was, schreef: *'Men vind wel claerlieke by den ghenen diese oversien hebben datter bleef up St Simoen St Juden dach IIIIm VIc (3600) de welcke noch nieuwer naer al begraven zijn, ende ligghen daer noch zeer jammerlijc'* (22). Jan van Halewyn, die een ooggetuige was, schreef: *'So datter doot bleef bi den iiijm letter meer of min'*.

Het aantal vermisten was aanzienlijk en diegenen die in de moerassen en in de bronnen verdwenen, konden niet eens geteld worden. Het weer was barslecht: vochtig en koud. Loy van den Ryne vermeldde: *'wy ende de perden grote coude en aermoede lyden van den reghene ende van de coude'* (10).

Naast de legeretros met de 300 wagens vielen ook 11 standaarden waaronder die der smeden, der vissers en der parmentiers in handen van de vijand. Het grote vaandel van St-Lambertus was gered en werd dezelfde nacht nog omstreeks vier uur te Luik teruggebracht. De kloeke Berloz had woord gehouden, maar de oude standaard was in flarden gescheurd, gelijk de vrijheid waarvan hij het zinnebeeld was.

De volgende dag vond Adolf van Kleef, graaf van Ravenstein, nog 500 Luikenaars, waarschijnlijk gewond, die zich verborgen hadden in een grote schuur. Zonder medelijden liet hij ze allen vermoorden.

Een oud kwatrijn verhaalde als volgt deze ramp, de laatste episode van de strijd aangebonden door een dapper volk om zijn bedreigde vrijheid te redden: *'Vostre artillerie demora, charrois, tentes vivre et bagages; Lors vint la nuit qui obscura, sy non vous estieze davantage'* (23).

De stad St-Truiden onder leiding van Renier van Rouvroij hield het beleg nog drie dagen vol. Brustem was een puinhoop, 80% van de dorpsbevolking was omgekomen. De banklok van de parochiekerk werd uitgehaald en meegenomen. Op 21 febr. 1478 verklaarden de scheidrechters: *'Dixerunt et exposuerunt campanam bannalem sive decimalem, dudum in turri ecclesie parochialis de Bruystem pendentem, per gentes armorum memorie domini Caroli, Burgundie et Brabancie ducis, tempore guerrarum, prochdolor, in patriam Leodiensem existendum, fore raptam et asportatam...'* (24). Vertaling: *Zij spraken en vermeldden dat een ban- of tiendenklok, die reeds lang in de parochiekerk van Brustem hing, door gewapende mannen uit het gevolg van heer Karel, hertog van Bourgondië en Brabant, zou geroofd en weggesleept zijn tijdens de oorlog die in het Land van Luik woedde ...*

De familieleden van de Luikse en Loonse slachtoffers zakten van donderdag 29 oktober af om de gesneuvelden te herkennen. Ze voerden ze mee in tonnen met kalk of op handkarren. De overblijvenden werden ter plaatse begraven door de ambachten der smeden en kool- mijners. Ergens in Brustem, waarschijnlijk op het kerkhof, bevindt zich dus een massagraf. Of komt ook de gemeente Gutscoven in aanmerking voor deze massale begraafing? (25). De gemeente Brustem werd grondig geplunderd door de volgers van de troepen.

's Zondags, allerheiligendag, kwamen zeven afgevaardigden uit St-Truiden onderhandelen met de hertog. De stad kreeg een boe- te

van 20.000 Rijnse gulden en eeuwig jaarlijks 200 Rijnse gulden. Ze moesten Hoste Bruneel en zijn tien gezellen, die in de stad Gent verbannen waren, overleveren aan de vorst (26). Hij liet ze allen het hoofd afhakken (27). Enige dagen later lag de Brustempoort in de grachten en werd de stad geplunderd. *'Eene poorte, metgaders een groot deel van de mueren die stonden aen de zyde daerse myn gheduchten heere beleghen hadde, es nu ter tyd omme ende ligghen in de veste'* (28).

Vrijdag 06 nov. 1467 verliet Karel de plaats waar zoveel onheil was geschied en vertrok met zijn leger in de richting van Tongeren. Op de weg tussen Brustem en Ordingen zag hij de lijken liggen van zijn vijanden, die nog niet begraven waren. Het kasteel van Ordingen werd verwoest. Voorposten onder leiding van de graaf van Ravenstein hadden Loon, Wellen en het kasteel van Heers reeds leeggeplunderd en in de as gelegd. Tongeren opende zijn poorten zonder weerstand te bieden.

Zondag 08 november onderwierpen de afgevaardigden van *'de goede steden'* van het graafschap Loon zich. Drie dagen later, op 11 nov. stond Karel de Stoute voor de poort van de stad Luik, die toen een bevolking van 120.000 zielen telde. Raes van der Rivieren en de oude Willem van Berloz wilden een nieuwe strijd aangaan. Ze hadden de stadsmuren laten versterken en 't nodige mondvoorraad doen inslaan. Er waren ook leiders, die een nieuw treffen vreesden en daar men geen hulp uit Frankrijk meer verwachtte, werd besloten te onderhandelen (29).

De volgende dag kwam een stoet van 320 Luikenaars (10 per ambacht), in hun hemdsmouwen en bloothoofds vergiffenis vragen aan de hertog. Zij boden hem de stadssleutels aan. Veel burgers werden verbannen, anderen verlieten uit eigen beweging de stad. Zo deden ook Raes van der Rivieren en Jan de Wilde van Kesenich.

Vijf dagen later, op 17 november, trok Karel met zijn machtig leger de stad binnen. De dag voordien, maandag 16 november, had hij de stadspoorten en -muren laten vernielen. Na een verblijf van tien dagen in een klooster sprak hij zijn vonnis uit. Door de vrede van Sint-Laurentius werd het prinsbisdom definitief herleid tot een vazalstaat van Bourgondië (30). De staat Luik bestond in rechte zowel als in feite niet meer. Het prinsdom werd in drie districten verdeeld die aan drie Bourgondische steden werden gehecht: Maastricht, Leuven en Namen. De prins-bisschop verviel tot de rang van een eenvoudig Bourgondisch gouverneur. Eigenaardig genoeg liet keizer Frederik III de annexatie van het Land van Luik gebeuren zonder protest aan te tekenen. Hij dacht er zelfs niet aan om van de nieuwe hertog de leenhulde te eisen. Integendeel, de keizer bood hem een koningstitel aan.

De stad Luik werd een open stad. Het perron, het eeuwenoude symbool van de Luikse vrijheden, werd naar Brugge overgebracht, waar het als een trofee op het Beursplein werd opgesteld. Te Luik was het eerst onteerd geweest door als steun voor een galg te dienen. Twaalf inwoners werden uitgeleverd, negen werden onthoofd. Een boete van 120.000 gouden gulden moest betaald worden.

Onder andere vernederende voorwaarden, die door Karel de Stoute na de slag van Brustem aan de verliezers werd opgelegd, kwam de

wederopbouw voor van het kasteel van Ordingen en de burcht van Josse van Duras.

III.D.02. **De slag van Brustem, 28 oktober 1467** Bronnen.

- 01.-Filips de Goede.- °Dijon 1396-+Brugge 15.06.1467, (71j).
 - z.v. Jan zonder Vrees en Margaretha van Beieren.
 - volgde zijn vader in 1419 op als hertog van Bourgondië en was een belangrijke vorst uit de Late Middeleeuwen.
 - huwde achtereenvolgens met:
 - Michelle van Valois +1422, d.v. Karel VI, koning van Frankrijk.
 - Bonne van Artois, +1425.
 - Isabella van Portugal, +1472, moeder van Karel.
- 02.-Baron de Gerlache.-'Histoire de Liège', deel IV, Brussel, 1850, blz.202.
- 03.-Karel de Stoute.- Dijon 10.11.1433-+Nancy 05.01.1477, (44j).
 - z.v. Filips de Goede en Isabella van Portugal.
 - huwde eerst in mei 1439, op 6-jarige leeftijd met Catharina van Valois, +28.08.1446, d.v. Karel VII, koning van Frankrijk; daarna op 30.10.1454 met Isabella van Bourbon, +25.09.1465 d.v. Karel I, hertog van Bourbon; tenslotte op 03.07.1468 te Damme in het St-Janshuis, met Margaretha van York, +23.11.1503, zuster van Eduard IV, koning van

Engeland.

- van zijn 2e echtgenote had hij een dochter Maria, °Brus-
sel 13.02.1457--+Brugge 27.03.1482, (25j) na een val van haar
paard. Zij huwde met Maximiliaan van Oostenrijk.
- 04.-Joannes van Brustem.-'Chronique', ed. Balou et Fairon,
deel II, Académie royale de Belgique.
- 05.-Achille Thijs.-'Doorheen het aloude Sint-Truiden', deel I:
'De Brustempoerte'.
- 06.-Hellebaard: ouderwets wapen, dat bestond uit een lans met
dwars op de punt een bijl.
Jachtspies: lichte speer.
Pertizaan: soort van hellebaard = wapen bestaande uit een
spies met lange steel en een bijl, waarmee ge-
houwen en gestoken kon worden.
- 07.-Rondas: rond schild.
- 08.-Henry Carton de Wiart.-'De woelige Stede-La cité ardente',
blz.55.
- 09.-R.Jennes.-'De slag bij Brustem', in OLVL., 1975, jrg. 30,
blz.285.
- 10.-Dokumenten verzameld door Pieter Van de Letewe, schepen
van de stad Ieper in 1467. Door de brieven van Karel de
Stoute, Jan van Halewijn, Loy van den Ryne en Jan de Cuu-
pere die aan de slag van Brustem deelnamen, krijgen we
zeer interessante details toegespeeld van ooggetuigen.
-J.Diegerick.-'Documents concernant la bataille de Brusthem
et la reddition des villes de St-Trond, de Tongres et
de Liège (1467)', in Bull. de la Société Scientifique et
Litt. du Limbourg, deel 5, 1862, blz.357-371.
- 11.-J.Diegerick.- a.w. blz. 360: brief geschreven door Jan van
Halewijn.
- 12.-R.Jennes.- a.w. blz.288.
- 13.-Adolf van Kleef, heer van Ravenstein, een edelman uit Sa-
voie.
-z.v. Adolf van Kleef, +1448 en Claudia van Bourgondië,
+1463, (zuster van Filips de Goede)
-klz.v. Jan zonder Vrees en neef van Karel de Stoute.
-huwde met Beatrix van Portugal, +1462 en daarna met Anna
van Bourgondië, +1504.
-in augustus 1475 werd hij luitenant en gouverneur-gene-
raal in de Nederlanden. Hij kreeg alzo het bewind van dit
land in handen tijdens de afwezigheid van de hertog.
- 14.-J.Diegerick.- 'Brief van Karel de Stoute (geschreven door
Hautain) aan de stad Ieper op maandag 2 nov. 1467'.
-M.Gachard.-'Collection des documents inédits concernant
l'histoire de la Belgique'-Lettres de Charles le Témérai-
re.
- 15.-J.Diegerick.- a.w. blz. 364: 'Brief van Loy van den Ryne
uit Ieper'.
- 16.-C.de Borman en E.Poncelet.-'Oeuvres de Jacques de Hemri-
court', deel II-'Le miroir des nobles de Hesbaye', Brus-
sel, 1925.
- 17.-Henri Pirenne.-'Geschiedenis van België', blz.303.
- 18.-Achille Thijs.- a.w.
- 19.-Jean de Looz.- blz.52.
- 20.-Jan Paquay.-'Kroniek der Luikse Oorlogen uit de XVe eeuw'
Verslagen en mededelingen der Koninklijke Academie voor
Taal- en Letterkunde, 1928, blz.213.

- 21.-J.Diegerick.- a.w., blz.364: 'Brief van Loy van den Ryne uit Ieper'.
- 22.-J.Diegerick.- a.w., blz.366: 'Brief van Jan de Cuupere aan zijn broer Joris uit Ieper'.
- 23.-J.De Seyn.-'Dictionnaire historique et géographique des communes belges', 1950.
- 24.-A.A.A.-I, charter 2541 van 21 febr. 1478.
- 25.-Vraagbaak in OLVL., jrg.6, 1951, blz.63: 'Massagraf te Gutscoven?'
- 26.-'ende voort Hoste Bruneel met X ghesellen diere binnen zyn die te Ghend ghebannen waren, ende voort alle personen die in de stede zyn, die van buuten den lande van Ludeke zyn, omme daer mede zynen wille te doen'. (Uit brief van Loy van den Ryne).
- 27.-Achille Thijs.- a.w.
- 28.-J.Diegerick.- a.w. blz. 365: 'Brief van Jan de Cuupere op 6 nov.'.
- 29.-Henry Carton de Wiart.-'De woelige Stede-La cité ardente'.
- 30.-R.Jennes.- a.w., blz.290.

